

جستارهای اعتماد

تحقيق:

پژوهشکده معارف اهل بیت

جستارهای اعتقادی:
بداء
Sowj
تحقيق:
فروتنگله معارف اهل بیت علییہ السلام

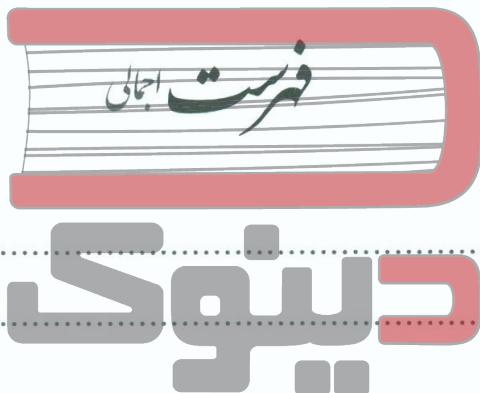
ناشر: نشر معارف اهل بیت الطاهرين علیهم السلام
چاپ: اشراق نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۹ ش
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

تمام حقوق محفوظ است.

مراکز پخش

۱. قم، ۴۵ متری شهید صدوqi (زنبل آباد)،
کوی ۳۴، پلاک ۱۵، مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام
کد پستی: ۳۷۱۶۸۶۶۵۱۴ - ۳۷۱۶۸۶۶۵۱۵
تلفن: ۰۲۵-۳۲۹۱۴۶۰۲-۴ / دورنگار: داخلی ۱۵۰

۲. قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه
همکف، پلاک ۱۱، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۴۴۳

فریختن اول: بدایه در کلام اسلامی

۷	سخن پژوهشکده
۹	پیشگفتار.....
۲۵	آموزه بدایه از عصر حضورت اسدۀ نهم هجری / سید جمال الدین موسوی
۵۹	مطالعه تطبیقی دیدگاه شیخ صدوق و شیخ مفید و دیدگاه سید مرتضی و شیخ طوسی درباره بدایه / رسول محمد جعفری
۸۹	موضع امامیه در برابر دیدگاه کیسانیه، غلات، زیدیه و اسماعیلیه درباره آموزه بدایه / ابراهیم نوئی
۱۰۹	بررسی و تحلیل نظریه خواجه نصیرالدین طوسی در عقیده بدایه / رسول محمد جعفری / وحید داوری چهاردۀ ...
۱۳۷	امامت و مسئله بدایه در اسماعیل بن جعفر بررسی روایت: «ما بدانّه مثل ما بدافی اسماعیل» / مهدی فرمانیان / احسان جندق
۱۵۷	علم پیشین الهی و اختیار انسان: «خداگرایی گشوده» و «مسئله بدایه» / زینب امیری
۱۷۷	نقد و بررسی شباهات کتاب «اصول مذهب الشیعه» درباره بدایه / عطیه سادات فیض / محمدحسن نادم

بخش دوم: بداء در فلسفه و عرفان اسلامی / ۲۰۳

مطالعه تطبیقی آموزه «بداء» در آن دیشه میرداماد و صدرالمتألهین / علیرضا کاوند / حسن رضایی هفتادر / محمدعلی اسماعیلی ۲۰۵
تحلیل انتقادی «نظریه بداء بر پایه باور به هیولی» / محمد مهدی منتصری / احمد فرامرز قراملکی ۲۲۹
تحلیل و تبیین آموزه بداء از دیدگاه فیض کاشانی / مهدی ذکری / رضا برنجکار / اصغر غلامی ۲۵۵

بخش سوم: بداء در معارف و حیانی / ۲۷۷

تحلیل آموزه بداء بر اساس روایات اهل بیت علیہ السلام / سید جمال الدین موسوی ۲۷۹
مفهوم عام بداء در مکتب اهل بیت علیہ السلام / سید محمد بنی‌هاشمی / محمدحسین سهیلی ۳۰۵
بداء یا محو و اثبات از منظر قرآن و حدیث / سید عبدالرسول حسینی‌زاده ۳۲۵
رأی و بداء از دیدگاه میرزا مهدی اصفهانی <small>جعفر</small> / اصغر غلامی ۳۵۹
بداء در دیدگاه آیت‌الله نمازی شاهروdi / محمد بیابانی اسکویی ۳۸۹
تردد در ساحت ریوبی و نسبت آن با علم و اراده در مکتب اهل بیت علیہ السلام / سید جمال الدین موسوی ۴۱۵
اجل معلق و اجل مسمما از منظر آیات و تجلی آن در روایات / محمدحسین بیات ۴۴۳

فروتنگاه تخصصی کتب دینی

سخن پژوهشکده

پرسش‌هایی بزرگ همواره روح و عقل بشر را به خود مشغول داشته و انسان برای یافتن پاسخ آن به هرجا سرکشیده و پاسخی یافته است. از دل همین پاسخ‌ها انواع نظریه‌ها و دیدگاه‌ها شکل گرفته و افزایش افکار بیشتر، برحیث و سرگردانی بشر افروزه است.

به دلیل اهمیت همین پرسش‌ها ادیان الهی پاسخ‌گویی به این مسئله‌ها را سرلوحه رسالت خویش دانسته‌اند و نخستین حرکت پیامبران درجهت اصلاح داشته‌ها و دستاوردهای معرفتی بوده است. انبیا با بیدارسازی فطرت و با هشدار به عقل‌های خفته و خوگرفته به عادات و اندیشه‌های خام، راه رهایی از حیرت و گمراهی را نشان دادند و مردمان را به شناخت بهتر حقایق رهنمون شدند. با این‌همه، به دلیل دشواری این موضوعات از یک سو و دلیستگی به داشته‌های پیشین از سوی دیگر، پیروان پیامبران نیزگاه از درگ و دریافت دقیق حقایق وحی و امانده و دیدگاه‌های خویش را با معارف وحیانی درهم آمیخته‌اند. از این رو حضور پیامبران به صورت پیاپی، برای اصلاح تدریجی این اندیشه‌ها ضروری بوده است. قرآن بارها بر اهمیت رسالت عالمان ربانی و لزوم حضور و حرکت آنان در جامعه برای پاک‌سازی فکر و فرهنگ دینی تأکید کرده است. آری، نشردانش دین و تبیین دقیق دیدگاه‌های اصیل اعتقادی در هر زمان و مکان بردوش آگاهان سنگینی می‌کند و با گسترش شباهات وابهامات، این امر ضرورتی دوچندان می‌یابد.

بدیهی است که امروزه در مواجهه با امواج فکر و فرهنگ چاره‌ای جز دوراندیشی و پژوهش در ابعاد و زوایای مسائل علمی نیست. برای شناخت درست حقیقت، پیش از هر چیز، باید آرا و اندیشه‌ها را به دقت بازنگشت و از چند و چون دیدگاه‌ها و چرایی‌شان پرده برداشت.

مجموعه حاضر تلاش می‌کند که با گردآوری بهترین مقالات در یکی از موضوعات مهم اعتقادی، امکان مقایسه و سنجش را برای پژوهندگان حقیقت فراهم سازد. این دفتربه آموزه بداء در نظام افعال و تقدیرات الهی اختصاص دارد. بر جویندگان معارف اعتقادی به ویژه معارف شیعی پر واضح است این آموزه از والاترین و پر ثمرترين باورهایی است که حل بسیاری از شباهات در حوزه خداشناسی و انسان شناسی متوقف برآن است. درگام نخست همه مقالات فارسی، تا زمان نشر این کتاب، گردآوری، بررسی و ارزیابی شد، ولی فقط تعدادی از آنها، که در ارزیابی‌های مکرر، پرمایه تر و مناسب تر تشخیص داده شدند، انتشار یافتند. آنچه در اینجا آمده، بی‌کم و کاست، همان متن اصلی مقالات است که پیشتر نشر یافته است و فقط ویرایشی صوری در متن صورت گرفته است. برخی از مقالات بازنگاری شده برخی دیگر به سفارش گروه تدوین و پژوهش پژوهشکده معارف اهل بیت ^{علیهم السلام} در این مجموعه نشر یافته است. مقالات بر اساس گرایش های گوتاگون فلسفی و کلامی تقسیم‌بندی شده تا بهره‌گیری از آنها آسان‌تر باشد. پیشنهاد می‌شود که این کتاب یک متن پایه برای بخش خداشناسی، نظام افعال الهی و جبر و اختیار در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری در نظر گرفته شود. پژوهشکده معارف اهل بیت ^{علیهم السلام} ضمن سپاس‌گزاری از همه نویسنده‌اند که ویژه آنانی که در تنظیم مقالات جدید همکاری نمودند، از کسانی که در سیاست‌گذاری این اثر نقش آفرینی کردند، از جمله جناب آقای سید هادی ناطقی در حروف نگاری، جناب آقای مصطفی حقانی فضل در ویرایش ادبی تقدیر می‌نماید. از تلاش‌های جناب حجت الاسلام محمد رضا حسni برای انجام پاره‌ای از امور اجرایی و نیز مدیریت داخلی موسسه معارف اهل بیت ^{علیهم السلام} جناب آقای مسعود اقوام کرباسی تشکر می‌کنیم. در پایان از مولف فاضل جناب آقای سید جمال الدین موسوی که مقالات اثر پیش رومرهون ناظرات و مدیریت علمی ایشان است و ریاست محترم پژوهشکده، حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد تقی سبحانی که مسیر تحقیق و نشر این مجموعه را هموار و ارزیابی نهایی مقالات را برداش داشتند سپاس‌گزاری می‌کنیم. امید داریم که این کوشش‌ها مورد رضایت خداوند تعالیٰ و اولیای پاکش قرار گیرد.

پژوهشکده معارف اهل بیت ^{علیهم السلام}

پیشگفتار

سیر بداء در اندیشه امامیه از عصر معمصومن تا کنون آهنگ یکسانی نداشته و فراز و فرودهای متعددی را شاهد بوده است. از آن همه تأکید بر آموزه بداء و تبیین اهمیت و جایگاه آن در روایات اهل بیت علیہ السلام، تنها بخش کوچکی در آثار کلامی امامیه از عصر غیبت به بعد انعکاس یافت. تا جایی که در قرن ششم و هفتم تقریباً اثرباری از آثار کلامی امامیه وجود نداشت. این سرنوشت غریب، ضرورت پژوهش تاریخی درباره بداء را دوچندان می‌کند.

بداء از آموزه‌های حاشیه‌ای یا دست چندم معارف اهل بیت علیہ السلام نیست. اهمیت آن را می‌توان در دو بعد نظری و عملی پیگیری کرد. در بعد نظری، بداء ارتباطی ناگستینی با توحید الهی به ویژه توحید افعالی دارد. آموزه بداء ضمن تأکید بر مشیت و اراده الهی برای تحقق امور، تغییرپذیر بودن آن را مطرح می‌کند. عقیده به بداء تصور ما درباره مهم‌ترین صفات الهی مانند علم و قدرت و اراده **فراتقیگامی‌دهتمی گوته‌ای کیمی** اعتقاد به بداء علم و قدرت مطلق و سلطنت بر فعل و ترک و اراده آزاد برای خداوند اثبات می‌شود. اساساً داشتن تصویر کامل و عنوان صفت کمالی در مورد صفات یاد شده در گرواعتقاد به آموزه بداء است. در بعد عملی نیز می‌توان به نقش اراده انسان در تغییر سرنوشت خود اشاره کرد که از پیامدهای مهم آموزه بداء به شمار می‌آید. در واقع این نکته خود تأکیدی بر نفی اندیشه جبر و اثبات تأثیر اراده انسان در افعال خویش است. افزون بر اینکه اعتقاد انسان‌ها به تغییرپذیر بودن سرنوشت خویش، سبب زدودن یأس و ناامیدی می‌شود و تلاش برای ساخت آینده‌ای بهتر را رقم می‌زند. از سوی دیگر، با توجه با تأکید اهل بیت علیہ السلام بر مشیت عام الهی در تمام رویدادها و اثبات نظریه «امریین الامرین»، بداء به نقش فعال خداوند در تدبیر عالم اشاره دارد و حضور اراده او را در تمام امور به اثبات می‌رساند. در واقع بداء هم تحت نظام امریین الامرینی قرار دارد، به این صورت که انسان‌ها اراده کرده و خداوند نیز اراده خود را در برخی موارد تغییر می‌دهد.

با توجه به نکات پیشگفته، پژوهش در حوزه بداء چه به لحاظ تاریخی و چه به لحاظ مسئله‌شناسی و کلامی ضروری به نظر می‌رسد. حاصل سخن آنکه ابتدا سیر مسئله دراندیشه امامیه بررسی و فراز و فرودهای آن رصد می‌شود، سپس مبانی و تبیین نهایی آن در معارف کتاب و سنت پیگیری خواهد شد.

بداء در حوزه کلام امامیه و سیر تاریخی آن

سیر بداء دراندیشه امامیه را می‌توان در دو دوره حضور امامان و دوره غیبت بررسی کرد. در عصر حضور با دوجریان کلی در کلام امامیه روبه رو هستیم که یکی تنها به بیان معارف اهل بیت علیهم السلام و انتقال آن همت می‌گمارد (محدثان) و جریان دیگر علاوه بر بیان معارف، آنها را تبیین عقلانی می‌کند و با دیگر جریان‌های رقیب و غیر شیعی به بحث و مناظره می‌نشینند (متکلمان). ویرگی عمومی متکلمان عصر حضور در هر دو جریان تلاش برای تبیین معارف امامیه در چارچوب شیعی و خارج نشدن از تعالیم اهل بیت علیهم السلام بود. آموزه بداء را در این دوره هر دو جریان منتقل کرده‌اند و تفاوت چندانی ب تعالیم اهل بیت علیهم السلام ندارد. براساس گزارش‌های موجود، در روایات و در دیدگاه اصحاب ائمه علیهم السلام ضمن تبیین اراده الهی و دارای مراتب دانستن آن، بداء به معنای تغییر در یکی از این مراحل عنوان شده است؛^۱ درنتیجه بداء به معنای تغییر واقعی اراده مطرح شده و سخن در سرایع بیزار مصادیق بداء است.^۲

با کم رنگ شدن حضور جریان‌های کلامی امامیه در عرصه جامعه و فشار سیاسی خلفای عباسی درجهت به حاشیه راندن کلام امامیه، رفته‌رفته در اوآخر قرن سوم هجری قمری متکلمان امامیه تبیین جدیدی از آموزه بداء ارائه کردند که با تبیین نخستین آن تفاوت داشت. نخستین گزارش از تبیین جدید بداء را ابن راوندی از متکلمان معتزلی شیعه شده ارائه کرده است. براساس این گزارش، بداء پدیده جدیدی نیست و به همان معنای نسخ است که تمام فرقه‌های اسلامی آن را پذیرفته‌اند.^۳ همان گونه که نسخ در حوزه تشریع به معنای پایان یافتن زمان حکم نخستین

۱. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۱۴۹.

۲. ر.ک: اشعری، مقالات اسلامیین، ص ۳۹.

۳. خیاط، الانتصار، ص ۱۲۷.

و آغاز حکم جدید است، در حوزه تکوین نیز بداء به معنای ظاهر شدن اراده خداوند خواهد بود.^۱

تبیین متكلمان عصر حضور در مدرسه کلامی قم است مرار یافت؛ اما تبیین جدید در بغداد روی داد و در حدود یک قرن بعد و با تأسیس مدرسه کلامی بغداد جدید از سوی شیخ مفید رواج یافت.^۲ این دیدگاه در قرن پنجم دیدگاه رسمی امامیه به شمار می‌رفت. رنگ باختن آموزه بداء و فاصله گرفتن از تبیین نخستین آن تا آنجا پیش رفت که خواجه طوسی در قرن هفتم در برخی آثار خود اساساً منکر آموزه بداء شد.^۳

در مدرسه ری و حله، همانند مدرسه کلامی بغداد، نسخ انگاری آموزه بداء ادامه یافت و در مدرسه کلامی حله به صورت یک مسئله کاملاً فرعی و حاشیه‌ای در ضمن مسئله نبوت و نسخ شرایع مطرح شد.^۴ نکته بسیار مهم و قابل توجه اینکه در نسخ انگاری بداء بر معنای حقیقی بداء، که تغییر اراده الهی و در نتیجه تغییر سرنوشت انسان و خلقت است، تحفظ نشده است و بداء محو و اثبات حقیقی تقدیرها نیست.^۵

پس از حله مهم‌ترین نهضت علمی شیعه در اصفهان و مقارن با عصر صفویه شکل گرفت. مدرسه کلامی اصفهان در درون خود شاهد حضور دست کم سه جریان کلامی است:^۶ ۱. حدیث‌گرایان که اخباریان گروهی از آنان به شمار می‌آیند؛ ۲. کلام عقل‌گرای فلسفی که اختلاط کلام با فلسفه مربوط به این جریان است. و ۳. جریان عقل‌گرای غیرفلسفی که تمایز فلسفه با دانش کلام را حفظ کرده، انتقاداتی به برخی از مبانی فلسفی دارد که در واقع ادامه دهنده مدرسه کلامی حله به شمار می‌آیند.^۷

در این مدرسه کلامی پس از قرن‌ها شاهد ارائه دو تبیین جدید از آموزه بداء هستیم. تبیین نخست مربوط به جریان کلامی حدیث‌گرا است. این جریان کلامی بر اساس برخی آیات قرآن و

۱. مفید، اوائل المقالات، ص ۸۰.

۲. ر.ک: همان.

۳. ر.ک: خواجه طوسی، تلخیص المحصل، ص ۴۲۱.

۴. برای نمونه ر.ک: حلی، نهج الحق و کشف الصدق، ص ۴۰۲؛ فاضل مقداد، اللوامع الالهیة فی المباحث الكلامية، ص ۲۰۲.

۵. ر.ک: موسوی، بازخوانی آموزه بداء، ص ۸۹.

۶. ر.ک: سبحانی و رضایی، «مدرسه کلامی اصفهان»، تاریخ فلسفه، ص ۱۱-۱۳۸.

روایات، در تقدیرهای الهی قائل به دولوح محفوظ و لوح محواثبات شدند؛ تغییرات پدیدآمده در لوح محواثبات همان بداء است.^۱ این تلقی از آموزه بداء گرچه هنوز با تلقی متکلمان نخستین در برخی از موارد تفاوت داشت، نزدیک ترین تبیین به آموزه بداء در دیدگاه اهل بیت علیهم السلام و متکلمان نخستین بود و از همه مهم‌تر اینکه بداء در این دیدگاه، محواثبات واقعی تقدیرها است.^۲

تبیین دوم مربوط به جریان عقل‌گرای فلسفی است. این تلقی از بداء که مختص آموزه بداء نیست راهگشای هرگونه امر متغیر، مانند نسخ و تردد، نیز است. این تبیین بر تفکیک عوالم وجود و نسبت دادن هرگونه تغییر به نفوس مدبره عالم استوار است. براین اساس، هرگونه تغییر و تبدیلی که در این عالم روی دهد به نفوس مدبره آن، که همان ملائکه هستند، مربوط می‌شود و ساحت ریوی از هرگونه حدوث و تغییری پیراسته است. دلیل این امر نیز آن است که این نفوس قابل همه صور علمی که برآنها افاضه می‌شود نیستند، درنتیجه تقدیرها به تدریج برآنها افاضه می‌شود. طبق این دیدگاه، اطلاق واژه بداء بر خداوند مجازی است؛ زیرا به طور مستقیم فعل ملائکه و با واسطه فعل الله خواهد بود.^۳

سیمین تاسده چهاردهم هجری و دوران معاصر تبیین‌های رایج از آموزه بداء برپایه نسخ انگاری یا دو تبیین اخیر در مدرسه اصفهان صورت می‌گرفت و هیچ گونه اثری از تبیین متکلمان نخستین امامیه و معاصرها معمتمان وحدت نداشت.^۴ با ظهور مدرسه معارفی خراسان در قرن اخیر، دیدگاه متکلمان نخستین امامیه که مبتنی بر روایات اهل بیت علیهم السلام بود جان دوباره‌ای گرفت و با کار اجتهادی و دقیق در میراث روایی امامیه مبانی آموزه بداء، مانند علم و قدرت و از همه مهم‌تر اراده الهی، پایه‌ریزی شد و مبتنی برآنها آموزه بداء مطابق با مبانی روایی آن تبیین شد. این کار بزرگ در واقع بازگشتی به میراث کلامی و روایی متکلمان نخستین امامیه بود که پس از قرن‌ها مهجویت بر تارک اندیشه کلامی امامیه درخشید.

چنانکه پیشتر گذشت، آموزه بداء در بستر تاریخ کلام امامیه دچار تغییراتی شده است. نسخ انگاری بداء که نخستین گزارش آن را یکی از معتزلیان شیعه شده منتقل کرده بود، رفته رفته

۱. محلسی، بحار الانوار، ج ۴، ص ۱۳۰.

۲. ر.ک: موسوی، «آموزه بداء از عصر حضور تاسده نهم هجری» در همین جستار.

۳. ملاصدرا، شرح اصول الکافی، ج ۴، ص ۱۹۰.

به دیدگاه رسمی امامیه در محافل علمی از مدرسه کلامی بعداد به بعد تبدیل شد. این نظرگاه تا قرن‌ها بعد ادامه پیدا کرد و حتی در آثار کلامی امامیه در دوره معاصر نیز حضور دارد.^۱ اما سراین نکته چیست؟ چرا متکلمان امامیه بداء را همانند نسخ تبیین کردند؟ چه اشکالی در تبیین بداء به معنای حقیقی آن، که همان تغییر اراده است، وجود داشت؟

پاسخ این پرسش در واکاوی مبانی آموزه بداء نهفته است. نظر متکلمان نخستین براساس روایات اهل بیت علیهم السلام مبتنی بر اصول و دستگاه کلامی بود که بعدها با نفوذ اندیشه معتزلی رفته‌رفته کم رنگ شد. لنگرگاه بداء بر تبیین صحیح و جامع از علم و اراده الهی استوار است. طبق دستگاه معرفتی متکلمان نخستین، علم الهی فقط علم ازلی و ذاتی خداوند نبود، بلکه گونه دیگری از علم وجود دارد که علم پس از خلق و علم به تقدیرها است^۲ و ازان به علم مخلوقی یا فعلی یاد می‌شود. اراده الهی در دیدگاه آنان گسترده‌گی زیادی دارد و از مشیت، به عنوان نخستین مرتبه تعین خارجی یک شیء، آغاز می‌شود و تا قضای حتمی و امضای آن ادامه دارد که پس از این مرحله یک شیء وجود خارجی پیدا می‌کند. براساس معارف اهل بیت علیهم السلام تا پیش از تحقق خارجی، امکان تغییر در هر کدام از مراحل یاد شده وجود دارد که ازان به بداء یاد می‌شود.^۳ با این تبیین، علم ذاتی و ازلی خداوند مصون از هر گونه تغییر و تبدیل تصویر می‌شود و تغییر از مراحل تحقیق اراده الهی بین علم فعلی خوانده می‌شود، روی می‌دهد. اما در دستگاه معرفتی متکلمان امامیه در بغداد و پس از آن فقط علم ذاتی و ازلی برای حق تعالی تصویر شده، اراده الهی نیز در دیدگاه مشهور به همان معنای مراد و همزمان با تحقق خارجی تفسیر می‌شود.^۴ با این گونه تصویرسازی عمل جایی برای تغییر در اراده الهی وجود نخواهد داشت و هر گونه تغییر در اراده به طور مستقیم به تغییر و حدوث در علم ذاتی می‌انجامد که محال بودن آن در جای خود ثابت شده است. سر نسخ انگاری بداء در بغداد و پس از آن را باید در این نکته جست.

۱. برای نمونه ر.ک: سبحانی، محاضرات فی الالهیات، ص ۲۳۹.

۲. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۱۴۷.

۳. همان، ص ۱۴۹.

۴. ر.ک: موسوی، بازخوانی آموزه بداء، ص ۲۵۵ و ۲۶۱.

رویکرد فلسفی به آموزه بداء

فیلسوفان، به سان متکلمان، دارای یک منظومه فکری هستند و هر فیلسوف باید در چارچوب فکری خود سخن بگوید و نتایج و پیامدها باید با مبانی و مقدمات همسو باشد؛ آموزه بداء هم از این امر مستثنان نیست. فیلسوفان دارای مبانی فکری ای بودند که با آنها عمل راه برای تبیین متکلمان نخستین از آموزه بداء بسته بود. این بنیادها به گونه ای بود که حتی پذیرش دیدگاه متکلمان هم براساس برخی دیدگاه ها دشوار می نمود.

در اندیشه فیلسوفان، بداء به معنای حقیقی آن در مورد خداوند محال است؛ زیرا علم او به ذات خود و به مساوی خود علم حضوری است و لازمه وقوع بداء در این علم حدوث علم در ذات باری خواهد بود که با علة العلل بودن خدا و اینکه علم او به ذات مستلزم علم به تمام هستی است منافات دارد.

در نظر فیلسوفان مسلمان، اراده الهی ناشی از علم ربوی است و اساساً اراده چیزی جز علم او به نظام اکمل و اتم نیست. درنتیجه، دست‌کم علم الهی جزئی از اراده تکوینی است و به محض اراده، فعل انجام خواهد شد. این اراده در ذات الهی به صورت ابتهاج تجلی می‌یابد و به محض تعلق علم ربوی به یک امر تحقق پیدا می‌کند.^۱ تفاوت اساسی و تأثیرگذار در مسئله بداء میان فیلسوفان و متکلمان در اراده الهی است.^۲ میکمان امامیه در بغداد و پیروان آنها گرچه مانند متکلمان نخستین اراده الهی را دارای مراتب نمی‌دانستند، آن را یک وصف مستقل و زائد بر علم به شمار می‌آوردند؛^۳ اما فیلسوفان برای اراده هویتی جدای از علم ذاتی حق تعالیٰ باور نداشتند. چنانکه می‌دانیم، حتی متکلمان امامیه در مدرسه حله و پس از آن معتقد بودند اراده همان داعی است و چیزی فراتراز علم به مصلحت و مفسده نیست.^۴ با چنین مبنایی به هیچ وجه نمی‌توان بداء را به معنای تغییر در یکی از مراتب اراده الهی، مانند مشیت یا تقدیر یا قضا، تفسیر کرد. شاید بتوان در مقایسه با مدرسه بغداد، سر دورتر شدن

۱. موسوی بجنوردی، «بداء، نسخ، تفاوت آنها با یکدیگر»، نامه الهیات، ص ۵۰.

۲. همان، ص ۶۰.

۳. مقری نیشابوری، التعليق في علم الكلام، ص ۱۷۳.

۴. ر.ک: حلی، کشف المراد، ص ۲۸۸؛ ملا صدر، المبدأ والمعاد، ص ۱۳۵.

مدرسه کلامی حله از آموزه بداء را در همین نکته دانست.

نگاه فلسفی اسلامی به کلیت علم الهی تفاوتی با دیدگاه کلامی نداشت. هر دو گروه علم الهی را منحصر در علم ذاتی و ازلی می‌دانستند و اثری از علم مخلوقی و فعلی^۱، چنانکه متکلمان نخستین امامیه می‌گفتند، در میان نبود. در اندیشه فلسفی علم باری، نامتناهی و علم سایر موجودات، متناهی است. افاضه علم مجرد نخستین - به سبب آنکه مثال باری به شمار می‌آید - دفعی است؛ اما در مخلوقات - به سبب محدود بودن آنها - افاضه علم تدریجی و متناهی است و ممکن است دچار زوال یا نقصان شود. به همین سبب ممکن است این نفوس از حوادثی آگاه شوند اما شروط و موانع آن را ندانند؛ همین نکته سبب پیدایش پدیده بداء است.^۲

در دیدگاه فیلسوفان درباره آموزه بداء افزون بر موارد یادشده مبانی دیگری، همچون تحفظ بر قاعده علیت یا تحفظ بر حکمت الهی، نیز دخیل است که بررسی آنها مجال دیگری می‌طلبد.^۳

تبیین آموزه بداء در آیات و روایات

توحید الهی و مسائل کلامی پیرامون آن در زمرة معارف الهی و وحیانی ناب و عالی قرار دارند. معارفی همچون وحی، نبوت **﴿الْمُفْتَأِلُونَ مُعْلَمٌ﴾** و تبیین **﴿ذَقِيقٍ﴾** قرار گرفته‌اند و مبنی بر معرفت خداوند و توحید اویند. آموزه بداء به لحاظ تقسیم‌بندی‌های رایج کلامی، در حوزه افعال الهی قرار دارد؛ اما این تمام ماجرا نیست. آموزه بداء در روایات اهل بیت **﴿بَيْتَهُ﴾** دارای جایگاهی والا وهم تراز با اقرار به یگانگی حق تعالی معرفی شده است. به گمان نگارنده، در مقام تنبه و تذکر بر اهمیت وجایگاه یک آموزه نمی‌توان تعبیری والاتر و رساتراز «ما عظیم الله و پیغمبل المبداء» و «ما عبید الله و پیغمبل المبداء»^۴ (خداؤند به چیزی مانند بداء بزرگ دانسته نشده یا پرستش نشده

۱. منظور از علم فعلی در اینجا همان علم فعلی در اصطلاح متکلمان نخستین امامیه است، و گرنه فیلسوفان نیز علم فعلی و انفعالی دارند که خارج از محل نزاع ما است.

۲. ر.ک: موسوی پجنوردی، «داء، نسخ، تفاوت آنها با یکدیگر»، نامه الهیات، ص ۶۱ و ۶۲.

۳. برای اطلاع بیشتر ر.ک: موسوی، بازخوانی آموزه بداء، ص ۲۷۳؛ کاوند، رضایی هفتادر و اسماعیلی، «مطالعه تطبیقی آموزه بداء در اندیشه میرداماد و صدرالمتألهین» در همین جستار.

۴. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۱۴۶.

است) یافت. به دلیل پیوند گسست ناپذیر بداء با توحید الهی باید توقع حضور آن را در تمام ادیان توحیدی داشت. این نکته از دیدگاه روایات مغفول نمانده و آموزه بداء یک پای ثابت میثاق تمام پیامبران الهی عنوان شده است.^۱ افزون براین، برخلاف برخی از مسائل کلامی همچون امامت و قضا و قدر- که در آنها به دلیل حساسیت‌های موجود در عصر امامان همواره توصیه به کتمان و نهی از بحث و جدل در آنها از جانب معصومان وجود داشت - درباره آموزه بداء اوضاع به گونه دیگری رقم خورده است.^۲ امامان شیعه نه تنها بحث و مناظره علمی درباره بداء را مجاز شمرده‌اند بلکه به آن توصیه کرده‌اند. تعبیر «لَوْ عَلِمَ النَّاسُ مَا فِي الْقُوْلِ يَأْبَى لِبَدَاءِ مِنَ الْأَجْرِ، مَا فَتَرُوا عَنِ الْكَلَامِ فِيهِ»^۳ (اگر مردم پاداش قول به بداء را می‌دانستند از گفت و گو درباره آن کوتاهی نمی‌کردند) گواه روشنی براین مدعای است.

بداء آموزه‌ای است که با تذکر وحی و روایات اهل بیت علیهم السلام به دست آمده است و از دستاوردهای عقل نظری و پرهان‌های عقلی نیست. شاهد براین ادعا نبود هرگونه اثراز این بحث در آثار فیلسوفان بشری است. بسیاری از کسانی که روش عقل‌گرایی را پیشه خود ساخته‌اند، بداء را در حق خدای متعال محال دانسته‌اند. در این میان شیعه امامیه از این امر مستثنی است. به دلیل روایات متعدد و انکار ناپذیر امامیه درباره آموزه بداء، متکلمان و حتی فیلسوفان شیعه سعی در تبعیز آن آن را با استثنای میانی و قواعد عقلی دارند.^۴

در آیات قرآن واژه «بداء» در چند مورد به کاررفته که اکثر آنها در مورد انسان‌ها و به همان معنای لغوی هستند. آیات قرآن به بدای اصطلاحی که در علم کلام از آن یاد می‌شود تصریح نکرده‌اند؛ اما به مبانی آن اشاره دارند. آیات مهمی که دلالت واضح بر بداء دارند، از این قرارند:

﴿يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾،^۵ ﴿يَرْبِدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ﴾،^۶ و ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ﴾

۱. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۱۴۷.

۲. برای نمونه ر.ک: صدقوق، علل الشرایع، ج ۲، ص ۶۰۶.

۳. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۱۴۷.

۴. برای نمونه ر.ک: همان؛ میرداماد، نبراس‌الضیاء، ص ۵۶.

۵. سوره رعد، آیه ۳۹.

۶. سوره فاطر، آیه ۱.

يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلْتَ أَيْدِيهِمْ وَلَعْنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ». ^۱ از مجموع این آیات و آیاتی مانند «إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِمَا يُرِيدُ» ^۲ و «إِنْ يَشَأْ يُذْهِبُكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ» ^۳ و آیات مشابه دیگر، توانایی و قدرت خداوند برای جاد مخلوقات جدید و بسته نبودن دست او به دست می‌آید که در حقیقت روح و جوهره بداء به شمار می‌رود. از دیدگاه روایات، آیات مربوط به آغاز آفرینش نیز در زمرة آیات مربوط به بداء قرار می‌گیرند؛ از جمله: «وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ» ^۴ و «بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» ^۵.

در فضای روایات با تفصیل بیشتری درباره آموزه بداء و مبانی آن رویه رو هستیم. براساس روایات، بداء بر پنج رکن استوار است که نبود هر کدام باعث ایجاد خلل و کاستی در تبیین صحیح و جامع بداء خواهد شد. این پنج رکن عبارتند از ۱. قدرت مطلق، ۲. حدوث اراده، ۳. تقسیم علم خداوند به دونوع ذانی و مخلوقی، ۴. مراتب تحقق خارجی اشیا، ۵. منحصر بودن نظام حکیمانه در یک نظام خاص که تصویر کامل از بدای مورد نظر آیات و روایات با این مبانی به دست می‌آید. هرگونه تغییر در یکی از این مبانی باعث تغییر در خروجی آن می‌شود و نتیجه‌ای غیر منطبق با آیات و روایات خواهد داشت؛ اتفاقی که در مسیر تاریخی این آموزه روی داده و با برخی مبانی زاویه دار با آیات و روایات تصویر ناقصی از بداء ارائه شده است.

فِوْتِنَّكَاهَ تَحْمِيمِي وَمَاهِيَّتِهِ ارائه نشده است - چنان‌که هر چند در روایات به طور صریح تعریفی از حتمی و غیر حتمی تقطیع شده است - مبانی شیوه تعلیم اهل بیت علیہ السلام است - مبانی، محدوده و برخی از مراحل وقوع آن و نیز برخی از مصادیق بداء مطرح شده است. فهم و تبیین جامع از بداء در گروه بررسی و فهم مبانی آن و جمع میان چند دسته از روایات است.

در فضای روایات ابتدا امور به دو گونه حتمی و غیر حتمی تقسیم شده‌اند و در امور غیر حتمی مشیت خداوند به حال خود باقی و قابل تغییر است.

۱. سوره مائده، آیه ۶۴.

۲. سوره هود، آیه ۱۰۷.

۳. سوره ابراهیم، آیه ۱۹.

۴. سوره روم، آیه ۲۷.

۵. سوره بقره، آیه ۱۱۷.

إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَالِمٌ بِمَا عَابَ عَنْ خَلْقِهِ فَمَا يُقْدِرُ مِنْ شَيْءٍ وَيَقْضِيهِ فِي عِلْمِهِ
قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَهُ وَقَبْلَ أَنْ يَقْبِضَهُ إِلَى الْمَلَائِكَةِ فَذَلِكَ يَا حُمْرَانُ عِلْمٌ مَوْقُوفٌ عِنْدَهُ إِلَيْهِ
فِيهِ الْمَشِيَّةُ فَيَقْضِيهِ إِذَا أَرَادَ وَيَنْدُولَهُ فِيهِ فَلَا يُمْضِيهِ.^۱

خداؤند به امور پوشیده از خلق آگاه است و همه تقدیرها قبل از خلق و قبل از تعلیم
به ملائکه در علم او موجودند و این علمی مشروط است که خداوند می‌تواند آن را
حتمی کند یا تغییر دهد.

این گونه روایات در حکم بحث مقدماتی و مقدمه‌ای برای ورود به بحث بداء به شمار می‌روند؛
زیرا اگر تمام امور حتمی و غیر قابل تغییر باشند بحث بداء از اساس معنا نخواهد داشت.

در برخی دیگر از روایات بر علم ازلی و پیشینی خداوند و اینکه علم او قبل و بعد از بداء
تغییری نمی‌کند تأکید شده است؛ نتیجه آنکه آن امر حادث و جدید نیز در علم ازلی خداوند
موجود بوده است. این دسته از روایات در حقیقت پاسخی اند به اشکالات فراوانی که مخالفان
به دلیل قول به بداء بر امامیه وارد کرده‌اند. بر اساس این نکته، بداء در علم خداوند روی
نمی‌دهد و اعتقاد به بداء مستلزم نسبت جهل به ساخت ریوبی نیست:

مَا بَدَأَ اللَّهُ فِي شَيْءٍ إِلَّا كَانَ فِي عِلْمِهِ قَبْلَ أَنْ يَبْدُو لَهُ^۲

فروتنگاه تخصصی کتب دینی

در هیچ امری برای خداوند بداء حاصل نمی‌شود، مگر آنکه پیش از پیدایش بداء به
آن آگاه بوده است.

از دیگر مقدمات آموزه بداء که در روایات به آن اشاره شده، مراحل خلقت اشیا است. بر
اساس مضمون این احادیث، هیچ چیزی در آسمان و زمین تحقق نمی‌یابد مگر آنکه هفت مرحله
را بگذراند. این مراحل عبارتند از: مشیت، اراده، قضا، قدر، اجل، اذن و کتاب.^۳ تا قبل از تحقق
خارجی اشیا در هر یک از این مراحل، که به نوعی اراده پروردگار به شمار می‌روند، امکان پیدایش
بداء وجود دارد. بنابراین چنین نیست که میان تقدیر وجود خارجی فاصله‌ای نباشد و امکان تغییر

۱. صفار، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۱۱۳.

۲. همان، ص ۱۴۸.

۳. همان، ص ۱۴۹.

وجود نداشته باشد، بلکه در این میان مراتبی هست که در هر کدام از آنها امکان بداء وجود دارد. در مکتب اهل‌بیت علیہ السلام، اراده خداوند نیز حادث و نوپدید است و ازلی بودن آن نفی شده است. تقدیر و خلق موجودات بر اساس اراده خداوند پدید آمده است، نه علم و قدرت؛ چرا که این دواز از دل در ذات الهی وجود داشته‌اند، اما مخلوقی در کار نبوده است.

عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَيْدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ، قَالَ: قُلْتُ لَمْ يَرَ اللَّهُ مُرِيداً قَالَ إِنَّ الْمُرِيدَ لَا يَكُونُ إِلَّا لِمُرَادٍ مَعَهُ لَمْ يَرَ اللَّهُ عَالِمًا قَادِرًا ثُمَّ أَرَادَ؛^۱

عاصم بن حمید می‌گوید به امام صادق علیه السلام گفتم: آیا خداوند همواره اراده‌کننده بوده است؟ امام در پاسخ فرمود: اراده‌کننده همواره همواره اراده شده است. خداوند از

ازل عالم و قادر بود، سپس اراده کرد.

بر اساس مقدمات پیش‌گفته، تصویری اجمالی و اولیه از بداء به دست می‌آید که طبق آن، علم ازلی و بی‌پایان خداوند بر همه امور احاطه دارد و حتی علم قبل و بعد از بداء نیز در آن موجود است. بنابراین در هنگام پیدایش بداء تغییری در علم خداوند ایجاد نمی‌شود و بداء مستلزم جهل یا پشیمانی در ساحت ریوبی نیست و این علم منشأ پیدایش بداء است، نه محل وقوع آن. نتیجه اینکه آنچه در بداء تغییر می‌کند اراده حق تعالی است که در ضمن نیکی از مراحل تحقق خارجی انسانی به وقوع می‌پیوخد.^۲ به دلیل احداث اراده و تجدید پذیری آن، تغییر و تبدیل در آن محال نیست. تا قبل از تحقق خارجی یک شیء امکان بداء وجود دارد و پس از تحقق خارجی، به دلیل قابل نبودن محل، بداء ممکن نیست.

بازتاب آموزه بداء در مکتب معارفی خراسان

مرحوم میرزا مهدی اصفهانی، مؤسس مکتب معارفی خراسان، با تأکید بر بهره‌گیری از معارف قرآن و عترت، بحث بداء را یکی از مباحث بنیادین معارف وحیانی و از اختصاصات معارف اهل‌بیت عصمت علیہ السلام می‌داند و اهمیت ویژه‌ای برای آن قائل است. میرزا معتقد است که طرح و تبیین آموزه

۱. صفار، *بصائر الدرجات*، ج ۱، ص ۱۰۹.

۲. ر.ک: موسوی، «تحلیل آموزه بداء بر اساس روایات اهل‌بیت علیہ السلام» در همین جستار.

بداء از امتیازات علوم ائمه اطهار^۱ در مقایسه با اندیشه‌های سایر اندیشمندان به شمار می‌آید و تذکر به این حقیقت تنها به ایشان اختصاص دارد و احدی از مردم در آن با ایشان شریک نیست.^۲

از نظر ایشان، واژه بداء از ریشه «بدو» به معنای انشا و ایجاد رأی است. مخلوقات ترشح و تنزل وجود خداوند نیستند و از ذات پروردگار صادر نشده‌اند، بلکه خداوند اشیا را بعد از نبود، «لا من شئء» ایجاد و ابداع کرده است؛ در نتیجه، خلقت از اصول ازلیه نیست و خداوند به مشیت خود، اشیا را ایجاد کرده است. به عبارت دیگر، مرجح تحقق و تکون اشیا نفس مشیت الهی است و مشیت نیز حادث است.^۳

خداوند به نظمات نامتناهی و نیز به نقیض آنها در عرض هم آگاه است و مصالح نیز منحصر به نظام موجود نیستند؛ به تعبیر دیگر، نظام موجود نظام اصلاح نیست، بلکه ممکن است نظام‌های مختلف دیگری نیز از نظر مصلحت هم سطح این نظام باشند که حضرت حق به همه آنها آگاه است. علم، به معلومات تعین نمی‌دهد، بلکه مشیت واراده حضرت حق علت تحقق اشیا است. براساس این مقدمات، بداء به معنای تغییر در مشیت است. البته در مواردی که مشیت حضرت حق به امری تعلق گرفته و به صورت حتمی اعلام شده باشد، بداء رخ نمی‌دهد؛ زیرا خداوند خلف وعده نمی‌کند. همچین اگر تغییر مشیت مستلزم ظلم باشد، هرگز بداء نخواهد شد و دو غیر این موارد، لمکان بداء و تغییر در مشیت الهی وجود دارد.^۴

خدای تعالی به علم ذاتی خویش به همه آنچه به رأی وامر خود خلق می‌کند عالم است؛ ولی علم به معنای تحقق معلومات نیست. در مرتبه علم ذاتی پروردگار هیچ گونه تعینی نیست و تعین در مرتبه مشیت صورت می‌گیرد و مشیت نظام، که قبل از پیدایش نظام است، در حقیقت ظهور علم خدا است. نکته قابل توجه اینکه مشیت تعین اجمالی نظام است و در مراحل بعدی فعل خدا، یعنی در مرحله اراده و تقدير، تفصیل می‌یابد و در مرحله قضا به امضا می‌رسد و در نهایت اگر خدا در آن کار بداء نکند، در خارج محقق می‌شود.^۵

۱. اصفهانی، معارف القرآن، ج ۲، ص ۲۷۴.

۲. ر.ک: غلامی، «رأی و بداء از دیدگاه میرزا مهدی اصفهانی^{خانم}» در همین جستار.

۳. ر.ک: اصفهانی، ابواب الهدی، ص ۲۴۸.

۴. ر.ک: همان.

براساس آموزه‌های وحیانی، هریک از افعال الهی برای تحقق یافتن در خارج مراحلی را طی می‌کند؛ یعنی خداوند با مشیت و خواست خود آن را آغاز و با اراده خویش وقوع آن را تثبیت می‌کند، سپس حدود و اندازه‌های آن را مقدار و معین می‌سازد و درنهایت آن فعل مورد قضای الهی واقع می‌شود و با اذن خداوند در خارج تحقق می‌یابد. برخی امور بربط خواست وارد و تقدیر نخستین خداوند مورد قضا قرار می‌گیرند و به همان صورتی که خداوند از ابتدا خواسته بود در خارج ایجاد می‌شوند؛ اما خداوند تحقق همه آنچه مشیت وارد و تقدیر شد به آن تعلق گرفته است را حتمی نساخته، بلکه دست او در محو و اثبات باز است و می‌تواند آنچه را پیشتر مشیت کرده بود محو کند و امر جدیدی به جای آن مشیت کند، همین‌طور در هریک از مراحل اراده، قدر و حتی قضا - پیش از تحقق آن امر در خارج - می‌تواند هر امری را محو و امر دیگری را جایگزین آن کند.^۱ حاصل سخن آنکه بدای خدای تعالی این است که اورکارهای خویش آزاد است. در رأی و امر و مشیت خویش هیچ اضطرار و لزومی ندارد، و همه این امور حادث و تحت سلطنت و اقتدار او هستند. خداوند هر چیزی را بخواهد به اقتدار و سلطنت خویش می‌خواهد و مشیت به اضطرار از او سرنمی زند.^۲

چنانکه پیشتر گذشت، این تبیین مطابق با دیدگاه آیات و روایات و همچنین دیدگاه متکلمان نخستین امامیه است که قرن هفتم پیش از دخشمی دیوبن و حتی بی‌اطلاعی بسیاری از متکلمان امامیه از آن، دوباره به متن کلام امامیه بازگشته است.

آنچه تا اینجا گذشت بازتابی از مقالات گردآوری شده در این مجموعه و عصاره آنها بود. با وجود فراوانی نگاشته‌ها درباره آموزه بدای هنوز جای خالی پژوهش‌های تاریخی و حدیثی اجتهادی در این زمینه حس می‌شود. تبیین جدید از آموزه بدای براساس کتاب و سنت، که در حقیقت بازگشت به دیدگاه متکلمان نخستین است، پس از قرن‌ها مانند نهال نوپایی است که از ریشه‌ای تنومند و کهن‌سال سر برآورده و نیازمند پرورش است. این هنوز طلیعه راه است و تبیین مسئله اعتقادی مهم و بنیادینی چون بدای و ارتباط آن با سایر حوزه‌های کلامی همت بلند پژوهشگران در این عرصه را طلب می‌کند.

۱. اصفهانی، ابواب الهدی، ص ۲۳۵.

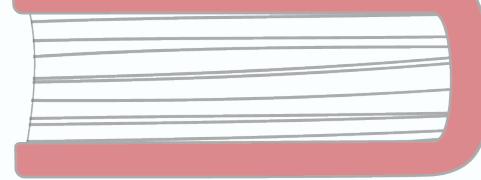
۲. همان، ص ۳۶۱.

مقالات این مجموعه از میان مقالات فراوانی گزینش شده و تلاش دارد تا نوشه‌های غنی‌تر را از میان تمام گرایش‌های فکری، اعم از حدیثی و کلامی و فلسفی، در خصوص آموزه بداء گرد آورد. بی‌تردید مجموعه پیش رو منبع نسبتاً جامع و مناسبی جهت کارهای پژوهشی خواهد بود و می‌تواند بخش بزرگی از نیاز پژوهشگران در این عرصه را پوشش دهد.

در پایان مراتب سپاس خود را تقدیم به تمام نویسنده‌گان محترم مقالات این مجموعه می‌کنم که با نوشه‌های خود برگنای بیشتر این مجموعه افزودند. همچنین قدردانی ویژه از ریاست محترم پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام، جناب حجت الاسلام دکتر محمد تقی سبحانی دارم که توصیه‌های علمی‌شان همواره راهگشای نگارنده در این مجموعه و مجموعه‌های مشابه بوده است. ومن اللہ التوفیق و علیہ التکلان.

سید جمال الدین موسوی

۹۸ شهریور

بنوک

فروتنگاه تخصصی کتب دینی

جستارهای اعتقادی: ۶
نشر معارف اهل بیت علیہ السلام: ۳۶

امروزه در مواجهه با امواج فکر و فرهنگ چاره‌ای جز دوراندیشی و پژوهش در ابعاد وزوایای مسائل علمی نیست. برای شناخت درست حقیقت، پیش از هر چیز، باید آراء و اندیشه‌ها را به دقت بازشناسی و ارزش‌گیری کرد. این دیدگاه‌ها و چرایی شان پرده برداشت.

مجموعه حاضر تلاش می‌کند که با گردآوری بهترین مقالات دریکی از موضوعات مهم اعتقادی، امکان مقایسه و سنجش را برای پژوهندگان حقیقت فراهم سازد. این دفتر به آموزه بداء در نظام افعال و تقدیرات الهی می‌پردازد.

سپه

فروشگاه تخصصی کتب دینی

Ahlulbayt Teachings Institute

قم، بلوار شهید صدوقی (زنبلیل آباد)، کوی ۱۵، پلاک ۳۴، شماره تماس: ۰۲۵-۳۲۹۱۴۶۰۲-۴

